

Da djevelen var løs i Rendalen – en av de siste troldomsprosessene i Norge

The Devil Loose in Rendalen – One of The Last Witchcraft Trials in Norway

Anne-Sofie Schjøtner Skaar

Historiker, Tidvis AS

annesofiess@hotmail.com

Sammendrag

Denne artikkelen ser nærmere på troldomsprosessen som fant sted i Rendalen i årene 1670–1674, med fokus på rettslig praksis. Målet med artikkelen er å gi et detaljert bilde av hvordan en trolddomssak kunne utspille seg på laveste og høyeste rettslige nivå, i en periode da det norske rettssystemet gikk igjennom store endringer og troldomsprosesser var på vei ut av rettssystemet. Saken illustrerer at det i denne perioden fantes dommere som hadde svært ulike syn på bevisvurdering, og at enkelte øvrighetspersoner derfor ofte kunne spille helt avgjørende roller for hvordan en rettsak utspilte seg. Denne artikkelen tar også kort for seg forestillingene om heksesabbaten på Blåkulla, som var et sentralt tema i Rendalen-saken, men som også i høyeste grad var karakteristisk for de svenske troldomsprosessene i samme periode. Kan en mulig påvirkning ha funnet sted over landegrensa?

Nøkkelord

Troldomsprosess, Rendalen, Blåkulla, heksesabbat, rettshistorie

Abstract

This article examines the witchcraft trials in Rendalen in the years 1670–1674, with a focus on legal practice. My goal is to give a detailed picture of how a witchcraft trial could unfold at both the lowest and highest level in the legal system, in a period when the Norwegian legal system went through immense changes and the witchcraft trials were gradually coming to an end. There were judges in this period who had quite different views on evidence assessment in court. In this way, individual judges often played a crucial role in affecting the outcome of a witchcraft trial. The article also briefly examines the belief in the witches' sabbath at Blåkulla, which was a central theme in the witchcraft trial in Rendalen, but which also was a characteristic feature of the Swedish witchcraft trials which took place in the same time period. Is it possible that the judges and people living in Rendalen were influenced by the Swedish trials?

Keywords

Witchcraft trials, Rendalen, Blåkulla, witches' sabbath, legal history

Innledning

Thi er iche Andeededis att kiende, effterdj Kiersten Møm aff egne kiødelige børn [...] beschylidis for Slige Groff uChristelige bedriffter oc dieffuelens med indladelse, sambt Sine børns dertill forførelse, end hun io bør Piinlig forhøris oc Siden henRettes ved bøddelens haand till Ild oc Baal.¹

Sitatet ovenfor, som er hentet fra tingboka over Solør og Østerdalen, gir et urovekkende innblikk i hva som skjedde i Rendalen årene 1670–1674. Flere personer ble beskyldt av lokalsamfunnets barn for å ha deltatt på djevelens heksesabbat på Blåkulla, og barna påstod at de selv også hadde vært med på denne reisen. Tortur og andre pressmidler ble brukt av myndighetene for å tvinge frem tilståelser fra både de anklagede og barna. En stor kjedeprosess ble satt i gang med anklager og utlegging av flere påståtte trollfolk, og med barn som opptrådte som både vitner, anklagere og trolig også som mistenkte trollfolk selv.

Beskyldninger om djevlepakt og deltagelse på heksesabbat var ikke det vanligste i Norge i denne perioden – norske trolldomsprosesser omhandlet i hovedsak svart og hvit magi. Djevlepaktsaker var likevel ikke fraværende heller. Spesielt trolldomsprosessene i Finnmark hadde en sterk konsentrasjon av djevlepaktsaker og flere involverte barn, men det er også mulig å finne spor etter lignende saker helt tilbake til 1590, da Anne Pedersdotter ble brent på bålet som trollkvinne i Bergen. Det som gjør prosessen i Rendalen spesiell, er at djevelens heksesabbat ble lokalisert til Blåkulla. Slike beskyldninger var nemlig spesifikt karakteristisk for de svenske trolldomsprosessene. Det er dermed ikke usannsynlig at lokalbefolkningen i Rendalen og myndighetspersoner fra omkringliggende områder hadde fått informasjon om og blitt påvirket av prosessene som fant sted i Dalarna bare ett år tidligere.

Det er også spesielt at en stor kjedeprosess utviklet seg i Rendalen i en periode da norske trolldomsprosesser gikk mot sin slutt. Hovedperioden for trolldomsforfølgelse i Norge var under første halvdel av 1600-tallet, med unntak av Finnmark-prosessene som fortsatt var intense på 1660-tallet. Da den siste norske henrettelsen for trolldom fant sted i 1695, hadde rettssakene allerede begynt å avta en god stund før dette. Saken fra Rendalen kan således betraktes som en av de siste store trolldomsprosessene i Norge.

Proessen i Rendalen har likevel i liten grad vært gjenstand for moderne forskning. Journalisten og bygdebokforfatteren Jacob Breda Bull skrev i 1919 en bok om Rendalens historie, som inneholder et eget kapittel om overtro og trolldom. Denne boka gjenstår som den eneste grundige undersøkelsen av saken, men inneholder svært få referanser og mangler i stor grad kildekritiske refleksjoner. Bull har i noen tilfeller også oversatt små feil fra tingboka. Historikerne Hans Eyvind Næss og Gunnar W. Knutsen har også nevnt Rendalensaken i sine forskningsarbeider, men ingen grundigere analyse har blitt foretatt av noen av dem.² Næss har imidlertid vært inne på lagmannens rolle i denne saken, Jens Bang. Bang blir av Næss trukket frem som et eksempel på en lagmann som ikke dømte i henhold til loven. Sorenskriveren behandlet trolldomssaken i Rendalen i underretten, men lagmannen ga underveis rådføring til sorenskriveren, og stadfestet dommene.³ Dette fortjener oppmerksomhet, fordi flere historikere har påstått at høyere domstoler, lagmenn inkludert, gradvis utviklet en mer kritisk holdning til bevisførsel i trolldomssaker fra og med midten av 1600-tallet. Bang fremstår på denne måten som en representant for eldre rettspraksis.

1. Utdrag fra sorenskriverens dom over Kirsten Møm 24. mars 1671. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 24/03 1671, s. 2b. En oversatt versjon av de relevante sidene fra tingboka kan finnes på de siste sidene av min masteroppgave *En rettshistorisk komparasjon av trolldomsprosessene i Mora (1669) og Rendalen (1670–74)*. Masteravhandling i historie, Universitetet i Oslo, 2019.
2. Bull 1919; Næss 1982; Knutsen 1998; Næss 2014.
3. Næss 2014: 366–368.

Næss har påstått at:

Det kan neppe være tvil om at de mildere dommene som ble avsagt i trolldomsprosesser i Norge i årene etter midten av 1600-tallet, var en følge av at fagdommerne inntok en stadig mer kritisk og tvilende holdning til den prosessførsel og den bruk av beviser som lenge hadde funnet sted.⁴

Historikeren Rune Blix Hagen har uttrykt et lignende synspunkt i sin artikkel fra 2015 om lagmannsdømming i nordnorske trolldomssaker. Han har trukket frem lagmannen Mandrup Pedersen Schønnebøl som helt avgjørende for at flere kvinner og barn ble frikjent til tross for at lokale domstoler ønsket dødsstraff i Finnmark.⁵ Juristen Hans Petter Graver har trukket frem lagmann Jens Bang som et eksempel på en dommer som ikke dømte i henhold til gjeldende lovverk, og har brukt Schønnebøl som et moteksempel. Han mener at Schønnebøls rolle var svært betydningsfull, og påpeker at: «Det var juristene og ikke, som mange tror, opplysningstidens rasjonalisme som stanset trolldomsprosessene i Norge.»⁶ Juristen Jørn Øyrehagen Sunde har på sin side påpekt at selv lenge etter at den siste henrettelsen for trolldom fant sted i Norge, avviste ikke juristene trolldomssaker som «rettslig irrelevante». De stilte rett og slett strengere krav til bevis.⁷

Som saken i Rendalen illustrerer hadde ikke alle høyere dommere endret holdning ennå. Denne prosessen fant sted i en brytningstid – en tid da trolldomsprosesser var på vei ut av det norske rettssystemet, men også en tid da flere rettsmyndigheter fortsatt holdt fast på eldre rettspraksis. Både de lokale myndighetene som var involvert i Rendalen-saken og lagmannen som dømte, handlet i stor grad ulovlig i henhold til gjeldende lovverk, og utøvde en svært lite kritisk bevisførsel.

Trolldomsprosessen i Rendalen kan på denne måten brukes som et slags prisme til å forstå endring i norsk rettspraksis; ved å se nærmere på denne ene saken, kan man få et innblikk i den større rettshistoriske endringen. Saken illustrerer hvorfor trolldomsprosesser gradvis forsvant fra norske straffesaker, og viser at det dansk-norske rettssystemet stod midt i en overgangsfase i nettopp denne perioden, der Rendalen-saken er et eksempel på at eldre rettspraksis fortsatt hang igjen blant noen dommere. Denne artikkelen vil altså ikke rokke ved den allerede etablerte tolkningen av rettshistoriske endringer i denne perioden. Artikkelen vil heller bekrefte dette, men gi et mer detaljert bilde av hvordan en trolldomssak kunne utspille seg på både laveste og høyeste rettslige nivå i en slik viktig overgangsperiode, og hvordan enkelte øvrighetspersoner kunne spille helt avgjørende roller for menneskers liv.

Jeg vil nedenfor se nærmere på nettopp den rettslige praksisen i saken, med et spesielt blikk på bevisførsel og bruk av pressmidler. Jeg vil i tillegg kort ta for meg blåkullamyten i Sverige, og diskutere hvordan de svenske trolldomsprosessene kan være et bidrag til å forstå hva som skjedde i Rendalen og hvorfor. Kan en mulig påvirkning ha funnet sted over landegrensa? Først er det imidlertid nødvendig å gi et overblikk over hva som skjedde i Rendalen.

Trolldomsprosessen i Rendalen

Rykter fører til rettssak

«Om Sommeren 1670 skedde der saa i øvre Rendalen Annex mærkelige Ting.»⁸ Slik starter Bulls fortelling om trolldomsprosessen i Rendalen. Hans fremstilling er både dramatisk og

4. Næss 1982: 275–276.

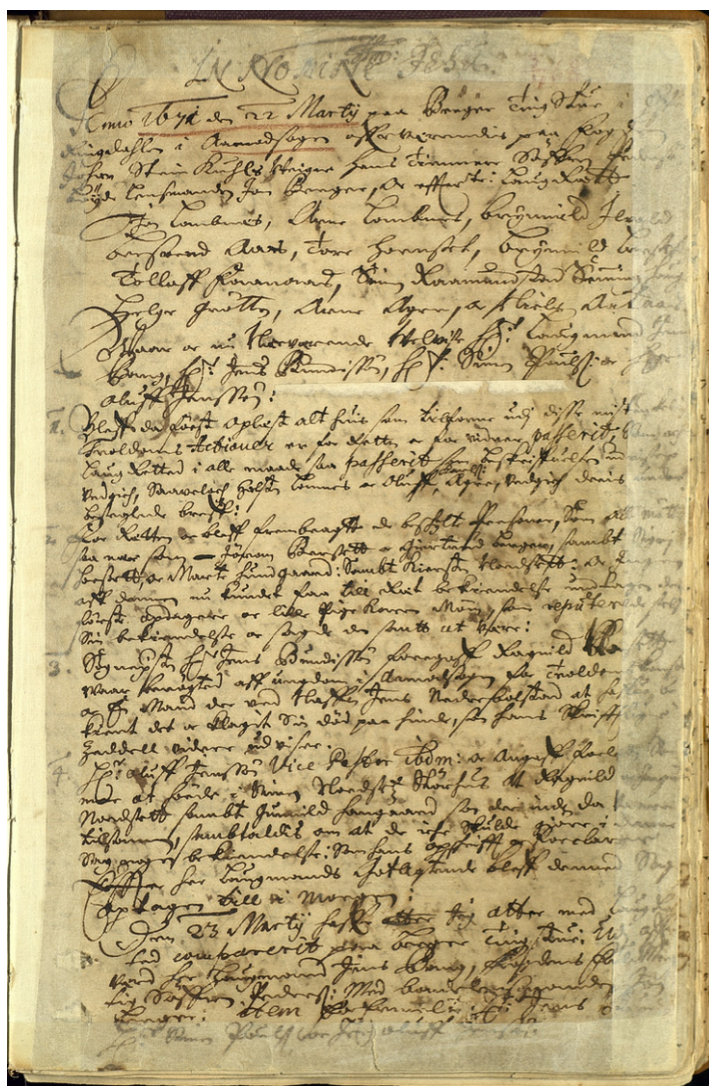
5. Hagen 2015. Mandrup P. Schønnebøl var lagmann fra 1647–1682 i Hålogaland.

6. Graver, 2019.

7. Sunde 2005: 193.

8. Bull 1919: 59.

underholdende, men hendelsene som fant sted i Rendalen var rett nok merkelige. Det vil si, trolig ikke uvanlige når de blir plassert i samtidens magiske verdensbilde. Troen på trollfolk, trolldom og nattlige sammenkomster med djevelen virker fjernt for de fleste av oss i dag, men var en del av et meningsskapende verdensbilde for datidens mennesker. Da den unge piken Karen Knudsdatter Møm begynte å fortelle historier om trolldom og fantastiske reiser til heksesabbaten på Blåkulla denne sommeren, var det nok ikke helt bemerkelsesverdig. Det var heller ikke bemerkelsesverdig at forhør ble foretatt av lokale myndighetspersoner og at en rettsak ble satt i gang. Det spesielle med denne saken er først og fremst den iherdige innsatsen som både prestene, sorenskriveren og andre lokale myndighetspersoner, samt lagmannen, la ned for å bevise at de anklagede var skyldige i djeveldyrkelse, i en periode da norske trolldomsprosesser nesten var over.

ILLUSTRASJON 1 Første side i tingboken for Solør og Østerdalen sorenskriveri fra 1671. Dette har vært en av mine hovedkilder. I denne tingboken får man et innblikk i hvordan saken ble behandlet på bygdedinget, hvem som vitnet og fungerte som anklagere, hva de anklagede kvinnene tilsto til og hvilke dommer som ble avsagt. En oversatt versjon av de relevante sidene fra tingboka kan finnes på de siste sidene av min masteroppgave *En retthistorisk komparasjon av trolldomsprosessene i Mora (1669) og Rendalen (1670–74)*. Masteravhandling i historie, Universitetet i Oslo, 2019.

Kildereferanse: Statsarkivet i Hamar, Solør og Østerdalen sorenskriveri, Gb L0010, Tingbok, 1671, s. 1a. Skannet og tilsendt på mail av Statsarkivet i Hamar. Link til digitalisert versjon i Digitalarkivet: <https://media.digitalarkivet.no/view/28892/3>

Så hva var det egentlig som skjedde i Rendalen? En gang i løpet av sommeren 1670 hadde Karen fortalt historier om sine angivelige reiser til Blåkulla sammen med sin mor, sin søster og flere andre personer i bygda. Karen bodde på gården Møm i Rendalen, sammen med sin far Knud, sin mor Kirsten, sine søstre Guro og Ingvild, og sin bror Iver. På nabogården Nordset bodde Simen og Ingri Nordset, sammen med sine tre sønner og gamle Ragnhild Nordset (Ingris mor).⁹ Kirsten Møm, Ingvild Møm og Ragnhild Nordset skulle snart ende opp som dødsdømte kvinner, skyldige i å ha inngått en pakt med djevelen og for å ha ført Karen og flere andre barn til Blåkulla. Til sammen ble omtrent 17 personer anklaget for djelvepakt og blåkullaferd.

Karen var på dette tidspunktet omtrent 9–11 år gammel, men ble tatt på alvor av de lokale myndighetene.¹⁰ Hun var heller ikke alene om å anklage. Både i tingboka og amtsregnskapene samt i Overhoffrettens og Høyesteretts protokoller blir det flere ganger referert til to pikebarn som hovedanklagere – Karen Møm og Ingeborg Handgaard. Ingeborg var omtrent like gammel som Karen.¹¹ Ifølge amtsregnskapene ble disse to jentene formelt avhørt av lagmann Jens Bang og sognepresten Jens Bundissøn i juni 1670. De ga da en tilståelse «om denne *act*», altså sannsynligvis om deres reiser til Blåkulla og hvem de hadde reist dit sammen med. Jentene ble deretter plassert i varetekt på Åmot prestegård hos sognepresten, hvor de ble holdt frem til 1673, i 134 uker.¹²

Kort tid etter at jentene hadde blitt avhørt ble en rekke andre personer i bygda også undersøkt, inkludert flere barn, uten at kildene gir nøyaktig informasjon om når disse avhørene fant sted.¹³ Blant barna og ungdommene som nevnes i tingboka som anklagere, er det mulig å finne Karen, Guro og Iver Møm, Ingeborg Handgaard, Ingri Horsett og Simens tre sønner Karl, Ole og Berger Nordset. Det er tydelig at flere av disse unge også ble regnet som mistenkte selv, ettersom noen av dem ble plassert i fengsel og sorenskriveren senere påpekte at retten ikke fant noe grunnlag for å straffe dem.¹⁴

Sorenskriverne hadde på denne tiden hovedansvaret for domsavsigelse på bygdinget. Det norske rettssystemet var fra og med 1660-tallet delt inn i bygding/byting, lagting, Overhoffretten i Christiania og Høyesterett i København. Lagtingene var appelldomstoler for bygdingene og bytingene, og bestod av en lagmann og en lagrett. Saker kunne appelleres videre til Overhoffretten, som var den høyeste domstolen i Norge, og deretter videre til Høyesterett, som var den høyeste domstolen i Danmark-Norge.¹⁵ Vanskelige saker i underretten, som involverte for eksempel trolldom eller drap, kunne ankes til lagtinget, men sorenskriverne søkte heller ofte *rådgivning* hos lagmennene i slike saker. Sorenskrivere og lagmenn dømte derfor ofte sammen på bygdinget i norske trolldomssaker i denne perioden.¹⁶ Som vi skal se, var det nettopp slik trolldomssaken i Rendalen ble behandlet, og lagmannen hadde allerede blitt involvert i de overnevnte forhørene.

9. Bull 1919: 59; Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 1671.

10. Det er usikkert om Karen var 9 eller 11 år gammel i 1670. Bull har hevdet at hun var 11 år på dette tidspunktet (se Bull 1919: 59), men i Christen Jensens skriftlige innlegg til Høyesterett i 1674 kommer det frem at hun kan ha vært ni år gammel: «[...] som de Kalder dend tid- 11 Aar gammell, dog foreldrene siger ichun Nj Aar [...]» (Høyesteretts domprotokoll nr. 7 1674, s. 822a).

11. Bull 1919: 64. Bull har gjengitt Simen Nordsetts supplikk til stattholderen, originalt trolig datert til høsten 1671. Simen skriver blant annet om Karen og Ingeborg at de: «[...] kand være ungefehr 9 eller 10 hver af dennem [...]».

12. UiOs digitale trolldomsarkiv: Hedmark, Rendalen, 1671–1673, Ragnhild Nordsett, s. 4 (original kilde: Rentekammeret, amtsregnskaper Akershus, 1673).

13. Bull 1919: 64 (referert til Simen Nordsetts supplikk til stattholderen).

14. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri 1671, s. 3a; UiOs digitale trolldomsarkiv: Hedmark, Rendalen, 1671–1673, Ragnhild Nordsett, s. 4 (original kilde: Rentekammeret, amtsregnskaper Akershus, 1673).

15. Tamm & Johansen 1994: 35–39.

16. Næss 1982: 65; Næss 2014: 351.

Første rettssak fant sted i oktober 1670, hvor resultatet ble at Kirsten Møm, Ingvild Knudsdatter Møm og Ragnhild Nordset ble dømt til å brenne på bålet som djeveldyrkende trollfolk.¹⁷ Noen personer, inkludert en av Simens sønner og Karens bror, ble samtidig dømt til fengselsopphold.¹⁸ Mer enn det kan vi ikke vite om den første rettssaken, men tingboka for Solør og Østerdalen fra 1671 gir et innblikk i sakens andre underrettsbehandling.

I mars 1671 ble saken tatt opp for andre gang på Berge tingstue, under ledelse av blant annet fogdens fullmektig, sorenskriver Liv Borch, lagmann Jens Bang og 12 lagrettemenn. Ingen av de mistenkte «trollfolkene» ville imidlertid tilstå til anklagene som hadde blitt rettet mot dem, kun lille Karen sto fast ved sin egen bekjennelse og sine anklager.¹⁹ To dager senere kom retten frem til en endelig beslutning angående de anklagede, og dommen fra foregående høst ble stående urørt. For de andre mistenkte, inkludert barna, ble det ikke funnet noe grunnlag for straff.²⁰ Saken ble tatt opp til en ny underrettsbehandling en tredje gang i juli samme år, med samme resultat som tidligere.²¹

Saken ankes

Alle var imidlertid ikke fornøyde med sakens utfall. Simen Nordset, Ragnhilds svigersønn, skrev derfor en supplikk til stattholderen en gang i løpet av høsten 1671, for å klage over myndighetenes håndtering av saken. Både lagmannen, prestene og de lokale rettsmyndighetene ble anklaget for grov misbruk av sine maktstillinger.²² I 1673 ble saken tatt opp i Overhoffretten. I Overhoffrettens ekstraktprotokoll ble det påpekt at dødsdommen over de tre kvinnene var basert på et helt løst fundament. En dødsdom kunne ikke baseres på «Tuende [to] Smaa V-myndige [umyndige] Pigebørns Snach», som hadde blitt både bestukket og tvunget til å snakke om ting de hverken forstod eller visste noe om. Overhoffretten besluttet dermed å underkjenne underrettens dom, og det ble bestemt at de tre kvinnene burde frikjennes inntil eventuelle bedre bevis kunne fremskaffes.²³

Innen 1674 hadde saken blitt tatt opp i Høyesterett, hvor det endelige utfallet skulle bli bestemt. I Høyesteretts domprotokoll kommer det frem at det var Fredrikstads lagmann, Christen Jensen, som hadde anket denne saken på sine bønders vegne. Han var nemlig de tiltalte «husbonde», og forvaltet altså det gårdsbruket som de dømte bodde på.²⁴ I et langt brev til Høyesterett uttrykte han sin dype uenighet i underrettens dom. Han mente at både fogden, sorenskriveren og lagmann Jens Bang burde straffes for sine ulovlige handlinger, ettersom det ikke fantes noe beviselig grunnlag for straff.²⁵ Høyesteretts voteringsprotokoll kaster et tydelig lys over den forskrekkelse som høyesterettsdommerne følte over sakens behandling. Flere voterte for at både fogden, sorenskriveren og lagmannen burde miste sine stillinger og betale en betraktelig erstatning til de dømte kvinnene.²⁶ Det hele endte således med at de tre kvinnene ble frikjente, og at fogden måtte betale tilbake både kvinnes gods og formue samt bekostninger for rettssakene og fengselsopphold. Kvinnene skulle få en erstatning på til sammen 300 riksdaler. Bang og Borch ble på sin side avsatt fra sine stillin-

17. Bull 1919: 59–60.

18. UiOs digitale trolldomsarkiv: Hedmark, Rendalen, 1671–1673, Ragnhild Nordsett, s. 4 (original kilde: Rentekammeret, amtsregnskaper Akershus, 1673).

19. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri 1671, s. 1a.

20. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri 1671, s. 2a–3a.

21. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri 1671, s. 9a–b.

22. Bull 1919: 63–64 (referert til Simen Nordsetts supplikk til stattholderen).

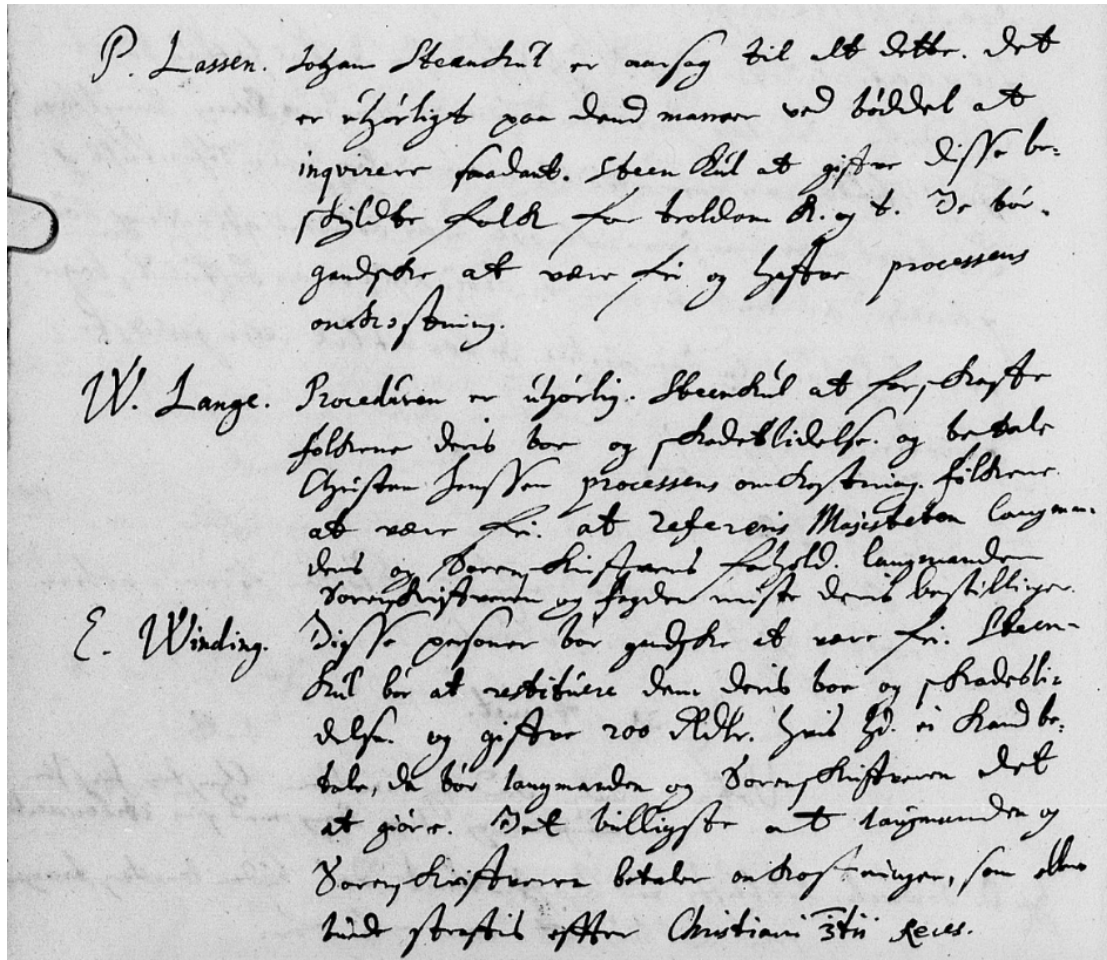
23. Overhoffrettens ekstraktprotokoll nr. 238, 1673, s. 121a–121b.

24. Høyesteretts domprotokoll nr. 7, 1674, s. 820a; Næss 2014: 368.

25. Høyesteretts domprotokoll nr. 7, 1674, s. 822a–824a.

26. Høyesteretts voteringsprotokoll nr. 12, 1674, s. 152b.

ger som lagmann og sorenskriver. Begrunnelsen for disse straffene var at både fogden, sorenskriveren og lagmannen hadde handlet ulovlig.²⁷

ILLUSTRASJON 2 Bilde hentet fra Høyesteretts voteringsprotokoll, s. 152b. Høyesterettsdommer W. Lange sier blant annet her at: «Proceduren er uhørlig. SteenKul at forskafe Folkene deris boe og skadeslidelse [...] Folkene at være fri [...] Laugmanden, Sorenskrifferen og Fogden miste deris bestillinge.»

Referanse: Riksarkivet i Danmark, Høyesteretts voteringsprotokoll nr. 12, 1674, s. 152b. Hentet fra Digitalarkivet. <https://media.digitalarkivet.no/view/36074/10>

På hvilken måte hadde de handlet ulovlig i henhold til gjeldende lovverk? På hvilke måter er det mulig å påstå at både barna som anklagere og de andre mistenkte ble presset til å utgi andre og tilstå blåkullaferd? Og i hvor stor grad var enkeltpersoner avgjørende for utfallet av denne saken? Før jeg svarer på disse spørsmålene er det nødvendig å kaste et raskt blick over svenskegrensa og forestillingene om heksesabbaten på Blåkulla. Trolldomsprosessen i Mora i 1669 er spesielt interessant å se på i dette tilfellet fordi likhetstrekkene med saken i Rendalen på flere måter er slående. I begge tilfellene ble prosessene igangsatt av barn, som fortalte om reiser til Blåkulla og om hvordan flere personer i lokalsamfunnet hadde tatt dem med på denne reisen. Tvilsom bevisvurdering og bruk av både fysiske og psykiske pressmidler for å tvinge frem tilståelser og utleggelse var karakteristisk for begge prosessene, og store kjedeprosesser ble som en følge av dette igangsatt i begge områdene. I tillegg til dette ligger Mora og Rendalen relativt nært hverandre geografisk, og kun ett år skiller

27. Høyesteretts domprotokoll nr. 7, 1674, s. 820a–b; Næss 2014: 366–68.

prosessene fra hverandre i tidsperspektiv. Kan en mulig påvirkning ha funnet sted over landegrensa?

Heksesabbaten på Blåkulla

Troen på trolldom og det magiske har vært en del av menneskehetens kultur i flere tusen år, og sporadiske trolldomssaker fant sted fra tid til annen lenge før de europeiske trolldomsprosessene ble satt i gang på 1400-tallet. I løpet av middelalderen ble imidlertid trolldom i større grad knyttet til djevelen og kjetteri, og trollfolk ble i økende grad ansett som farlige forbrytere. Demonologi – den lærde europeiske trolldomslæren – ble gradvis utviklet av teologer, filosofer og jurister fra tidlig middelalder og frem til 1500-tallet, og skilte seg merkbart fra den eldre, folkelige trolldomstroen. Disse lærde mennene var overbeviste om at trollfolk praktiserte diabolisme, og at de dermed fikk sine magiske evner fra djevelen i bytte mot sin evige tjeneste til ham. Trollfolk hadde inngått en pakt med djevelen og forkastet sin kristne tro, og de ble dermed plassert i samme forbrytelseskategori som kjettere i en rekke europeiske land fra og med 1400-tallet.²⁸

Flere europeiske rettsmyndigheter og lærde var i denne sammenhengen også enige om at trollfolk var medlemmer av en ny type kjettersk sekt, som tilba djevelen kollektivt og utførte grusomme og umoralske ritualer under nattlige sammenkomster. Disse sammenkomstene ble kalt heksesabbat. Sabbatsforestillingen var ikke entydig blant hverken allmuen eller de lærde, men noe som ofte gikk igjen i disse forestillingene var troen på at sabbaten rommet aktiviteter som barnemord, kannibalisme, blasfemisme og seksuelle orgier mellom djevelen, hans demoner og trollfolkene. Forestillingen om et helt samfunn av trollfolk var en viktig forutsetning for flere av de store europeiske trolldomsforfølgelsene.²⁹

I Sverige kom slike diabolske forestillinger til uttrykk gjennom blåkullamyten. Blåkulla hadde i den svenske folketroen lenge blitt omtalt som et hemmelig sted hvor trollfolk dro for å møte djevelen og feire hekkesabbat. De eldste sporene etter slike forestillinger i Sverige kan blant annet gjenfinnes i kirkelige kalkmalerier fra siste del av 1400-tallet, ifølge den svenske etnologen Per-Anders Östling.³⁰ Både Östling og den svenske historikeren Bengt Ankarloo har påstått at plassen Blåkulla for første gang nevnes i Olaus Magnus sitt verk om de nordiske folkene fra 1555.³¹ Blåkulla skulle visstnok befinne seg på den lille øya Blå Jungfrun i Østersjøen ved Kalmarsundet, og Olaus påpekte i sitt verk at «På detta berg läta vissa tider af året nordiska häxor hålla möten, för att pröfva sina trollkonster och signeer.»³² I ettertid har flere andre plasser blitt utpekt som plassering for Blåkulla, men generelt sett har det blitt assosiert med steder som befant seg utenfor samfunnet og som hadde tilknytning til overnaturlige hendelser.³³

Under de store trolldomsprosessene i Sverige (1668–1676) fikk myten om Blåkulla et mer farlig uttrykk, og resulterte i en slags nasjonal panikk. Moras sogneprest, Elof Skragge, ga en svært detaljert beskrivelse av de forestillingene som kom til uttrykk i anklagene og vit-

28. Levack 2016: 27–29, 47.

29. Levack 2016: 27–28, 37, 47.

30. Östling har referert til ulike kalkmalerier fra slutten av 1400-tallet, som blant annet avbilder kvinner som ferdes gjennom luften på sopelimer til djevelens gjestebud. Han mener at noen av de viktigste motivene i blåkullaforestillingene forekommer i disse bildene. (se Östling 2002: 110–18).

31. Ankarloo refererer til dette verket angående Blåkullas plassering: Magnus, Olaus. *De Gentibus Septentrionalibus II*. 1555 (s. 23). Östling (se s. 120 i Östling 2002) refererer på sin side til dette verket: Magnus, Olaus. *Historia om de nordiska folken II*. Uppsala & Stockholm, 1909 (s. 113, kapittel 23).

32. Magnus 1909: 113 (kap. 23).

33. Östling 2002: 120–21.

nemålene som ble avlagt under rettssakene der i 1669. I hans rapport fra 1670 får man blant annet et godt bilde av hvordan man så for seg at reisen til Blåkulla foregikk, hvordan heksesabbaten utspilte seg, hvilke onde gjerninger barna måtte utføre når de gikk i tjeneste hos djevelen samt detaljerte instruksjoner rundt hvordan de kunne utføre disse gjerningene.³⁴ Rettsprotokollen fra forhørene i 1669 inneholder i tillegg lister over de anklagede som hadde blitt forhørt, med detaljerte beskrivelser av deres påståtte forbrytelser.³⁵ Det er imidlertid viktig å være bevisst på at informasjonen som er mulig å finne både i Skragges rapport og i rettsprotokollen er basert på *deres* framstilling av blåkullaforestillingene. Kildegrunnlaget her er stort sett basert på rettsdokumenter som ble skrevet av geistlige og samfunnets elite. Det er således ikke mulig å fastslå om alle disse elementene gjorde seg gjeldende i samme form hos allmuen.

Kildegrunnlaget for trolldomsprosessen i Rendalen er i stor grad også basert på rettsdokumenter som reflekterer elitens perspektiv på saken. Det har imidlertid vært mulig å finne mer direkte spor etter allmuens oppfatning av saken gjennom Simen Nordsetts supplikk, hvilket også gir et unikt innblikk i det fysiske og psykiske presset som flere av de anklagede måtte gjennomgå. Når det gjelder forestillinger om Blåkulla har de norske kildene vært svært sparsomme. Det er likevel mulig å gjenfinne noen felles kjerneelementer mellom norske og svenske sabbatsforestillinger, spesielt «trollfolkenes» føring av barn til Blåkulla, paktene med djevelen og bruken av husdyr som magiske, flyvende kjøretøy til sabbaten. Disse likhetene i vitnemålenes og anklagenes innhold gjør det fristende å påstå at en mulig påvirkning kan ha funnet sted over landegrensa fra Dalarna til Rendalen. Til tross for likhetene er det likevel viktig å være bevisst på det faktum at selv om forestillinger ligner på hverandre, betyr ikke nødvendigvis det at de er de samme. Føring av barn til heksesabbat, djevelpakt og bruken av husdyr som magiske kjøretøy var vanlige demonologiske forestillinger som kan gjenfinnes i flere andre trolldomsprosesser i samtidens Europa, inkludert i Finnmark-prosessene på 1600-tallet og i saken mot Anne Pedersdotter i Bergen på slutten av 1500-tallet.³⁶ Myndighetene som var involverte i Rendalen-saken hadde med stor sannsynlighet god kjennskap til samtidens demonologiske doktriner, og kunne enkelt plassere barnas historier inn i et kjent skjema.

På den andre siden er det verdt å merke seg at spesifikke fortellinger om barnekidnapping og Blåkulla var karakteristisk for de svenske trolldomsprosessene, og er ellers ikke et kjent tema i norske trolldomsprosesser. Bull påstod i 1919 at: «Heller ikke Rendalen gik fri for Farsotten. Smitten var kommen fra to Hold, dels fra det throndhjemse, hvor *Lisbet Nupen* fra *Leinsstranden* blev brændt som Heks i 1670, dels og vistnok hovedsakelig fra *Dalarna* [...]»³⁷ Denne påstanden mangler kritiske refleksjoner og støttende argumentasjon, men kan likevel ha noe for seg. Det er ikke usannsynlig at Rendalens befolkning kan ha fått kunnskap om trolldomsprosessene som pågikk i Dalarna på slutten av 1600-tallet, og dette kan i sin tur ha påvirket utformingen av, og til og med vært en av årsakene til trolldomsprosessen som ble satt i gang i Rendalen i 1670. Denne kunnskapen kan for eksempel ha spredt seg gjennom ryktespredning og kontakt over landegrensa mellom reisende eller handelsmenn. Ifølge de svenske historikerne Marie Lennersand og Linda Oja dro allmuen i Dalarna ofte på handels- og arbeidsreiser på 1600-tallet. De har beregnet at handelen trolig

34. Skragges rapport ble transkribert og utgitt av C. G. Kröningssvärd i 1845. Jeg har basert meg på en nyere versjon fra 1972 (se litteraturliste).

35. Kommisjonens ransakning i Mora, august 1669, Kröningssvärd I, 1972.

36. I 1590 ble Anne Pedersdotter blant annet anklaget for å ha utført nattlige reiser til heksesabbaten på Lyderhorn. Se Gilje 2003: 60–68.

37. Bull 1919: 58.

ILLUSTRASJON 3 Die Hexe (Witch riding backwards on a goat), Albrecht Dürer, 1498 – 1502. Bilde av den tyske kunstneren Albrecht Dürer, omkring 1500. Bildet viser blant annet en trollkvinne som sitter bakvendt på en flyvende geit. Dette var også vanlige forestillinger under de svenske trolldomsprosessene. I fortellingene om heksesabbaten på Blåkulla ble det ofte påstått at trollfolkene reiste dit i luften på enten sopelimer, diverse redskaper, dyr eller mennesker. Man trodde i denne sammenhengen også at trollfolkene kunne reise baklengs eller opp-ned i luften. (Se Skragges relation, 1670, Kröningssvärd III 1972: 64, 67; se også kommisjonens undersøkelse i Mora, august 1669, Kröningssvärd I 1972: 63 – her fortelles det om 70 år gamle Marith, som ifølge Moras kapellan, Georg Moræus, hadde blitt anklaget for å reise til Blåkulla på flere ulike redskaper: «Kakespilor, Suepor, Sliijpekräckior, Knuster och huariehanda oliijkt [...].».)

Kilde: rijksmuseum.nl. <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.33172>

var mest intensiv med blant annet Norge, og har i tillegg påpekt at arbeidsutvandringen var sterkest i nettopp Mora i denne perioden. En slik kontakt med andre mennesker utenfor sitt lokalsamfunn kan ha bidratt til at man skaffet seg kunnskap om aktuelle hendelser og forhold andre steder – som for eksempel trolldomsprosesser – og at man tok til seg nye teknikker, ideer og verdier.³⁸

Det er også mulig at lærde personer – som for eksempel sorenskriveren, fogden og lagmannen, som alle spilte viktige roller i Rendalen-saken – hadde kjennskap til Skragges rapport fra 1670. Denne rapporten ble oversatt og utgitt i Tyskland allerede samme år, og har i ettertid blitt oversatt til flere andre språk. Under trolldomsprosessen som fant sted i den amerikanske kolonien Salem i 1692, var det blant annet klart at presten Cotton Mather hadde kjennskap til de svenske forfølgelsene.³⁹ Blåkullaprosessene, og særlig situasjonen i Mora, har siden samtiden vært kjent og har vekket fascinasjon blant flere. En fascinasjon ble tydeligvis også vekket blant deler av den norske befolkningen. Rendalen og Mora befinner seg dessuten relativt nært hverandre, med en avstand på ca. 250 km. Älvdalen, hvor de store blåkullaprosessene først startet i 1668, befinner seg enda nærmere Rendalen, ca. 220 km unna. Jeg vil på bakgrunn av disse argumentene påstå at det er sannsynlig at de svenske forestillingene om Blåkulla fant sin vei over landegrensa fra Dalarna til Rendalen innen sommeren 1670.

Men hvorfor oppstod det en «blåkullaprosess» i nettopp Rendalen, og ikke i andre omkringliggende norske bygder? Flere andre områder i nærheten av Rendalen befant seg også i nærheten av svenskegrensa og Dalarna, og kunne på samme måte ha blitt påvirket av de svenske prosessene. Det er ikke nødvendigvis mulig å gi et klart svar på hvorfor nettopp Rendalens befolkning ble berørt av de svenske prosessene i så stor grad, men her har trolig enkeltpersoner spilt viktige roller. Med ivrige myndighetspersoner, inkludert en høyere dommer som godtok ulovlige rettslige metoder, er det ikke vanskelig å forstå at fortellingene om Blåkulla førte til en stor kjedeprosess i Rendalen.

Den personlige faktor kan også ha hatt betydning for spredning av ideer. Som nevnt ovenfor kunne generelt sett mennesker som flyttet eller reiste til og fra ulike steder, introdusere nye ideer for andre lokalsamfunn, men om en eller flere av myndighetspersonene som deltok i forhørene i Rendalen var sterkt påvirket av de svenske blåkullaforestillingene, kunne de på en avgjørende måte også påvirke både innholdet i bekjennelsene og rettssakens gang. Lingvisten Arne Kruse og historikeren Liv H. Willumsen skrev i 2014 en artikkel om forekomsten av ordet «Ballvollen» som møteplass for heksesabbat i trolldomssaker fra Finnmark i perioden 1621–1625.⁴⁰ Ballvollen har ikke blitt dokumentert som et stedsnavn i området, men ble likevel nevnt i flere bekjennelser fra mistenkte trollkvinne i denne perioden. Dette ordet er imidlertid mulig å gjenfinne i flere skotske trolldomssaker også, og det argumenteres derfor for at oppkomsten av ordet i Finnmark hadde en sammenheng med innsettelsen av skotten John Cunningham som lensherre på Vardøhus i 1619. Kruse og Willumsen argumenterer for at ordet «Ballvollen» ble introdusert av forhørslederne selv under forhørene i Finnmark, og at skotske forestillinger om heksesamlinger altså kan ha påvirket hvilke spørsmål som ble stilt til de mistenkte norske trollkvinnene.⁴¹ Det er ikke lett å gi et helt konkret svar på hvordan nettopp blåkullaforestillingene ble det sentrale temaet for Rendalen-saken, men det er liten tvil om at forhørslederne hadde stor makt og innflytelse over hva de mistenkte tilsto.

38. Lennersand og Oja 2006: 102–106.

39. Sörlin 2006: 783; Hagen 2013: 380.

40. Kruse & Willumsen 2014.

41. Kruse & Willumsen 2014: 407–410, 416.

Når man skal forsøke å forklare og forstå hvorfor trolldomsprosessen i Rendalen utviklet seg til en stor og dramatisk sak i en tid da trolldomsprosesser var på vei ut av det norske rettssystemet, vil det altså være nyttig å diskutere betydningen av både enkeltpersoner og rettslig praksis. Jeg vil nedenfor først og fremst fokusere på den rettslige praksisen og myndighetenes bruk av pressmidler.

Bevisvurdering og pressmidler

Bevis og vitneprov

Trolldomsprosesser var på flere måter spesielle i forhold til andre rettssaker. Det mest problematiske med slike saker var det faktum at trolldom ikke kunne bevises direkte. I saker som omhandlet svart, skadevoldende magi, ble det gjerne vist til en årsaksforklaring som bevis for trolldommen. Hvis naboer hadde havnet i en krangel, eller hvis en mistenkt trollkvinne hadde forbannet noen og det deretter fant sted en ulykke, kunne dette brukes som et slags bevis mot den anklagede om at trolldom hadde funnet sted. Hvis den anklagede hadde et langvarig rykte på seg for å være trolldomskyndig, ble beviset vurdert som enda sterkere. Dette var imidlertid egentlig kun indisier og kunne i *teorien* ikke holde som bevis nok i seg selv for å felle en dom over den anklagede.⁴² I saker som omhandlet diabolisme og djevlepakt, var bevisførselen enda mer problematisk, ettersom vitneprov om forbindelser med djevelen var vanskeligere å bevise enn vitneprov om konkret skade. Det var i praksis altså umulig å fortelle om en direkte observasjon av forbrytelsen, og Næss har i denne sammenhengen påpekt at: «Trolldomsprosessene kunne derfor bare pågå så lenge det forelå lover som beskrev forbrytelsen, og så lenge medlemmene av rettsapparatet godtok at lovbruddet kunne bevises.»⁴³

Det stod også presisert i det norske lovverk at det var nødvendig med habile vitner – altså lovlige, ærlige mennesker – for å kunne bedømme et vitnemål som troverdig.⁴⁴ I teorien kunne altså ikke forbrytere eller uærlige personer opptre som gyldige vitner i en retts sak. Det står ingen spesifiserte regler for hvor gammel man måtte være for å bli regnet som et gyldig vitne i Norge, men det var åpenbart ikke normal rettspraksis å ta imot vitnemål fra unge barn i så alvorlige saker. Dette illustreres tydelig gjennom både allmuens reaksjon i Rendalen samt Overhoffrettens og Høyesteretts reaksjon da saken hadde blitt anket. Som denne artikkelen vil vise, er det også tydelig at rettsmyndighetene beveget seg langt utenfor de lovlige rammene i denne saken.

Under rettssaken på det lokale tinget i mars 1671 ble det for eksempel påstått at gamle Ragnhild Nordsett hadde utlagt flere personer under forhør, blant annet Kirsten Møm, sine egne barnebarn og andre kvinner i lokalsamfunnet. Barnebarna hennes ble ikke straffet for dette, men anklagene mot både Kirsten og de andre kvinnene ble tatt på alvor. Ragnhild hadde blant annet påstått at Kirsten hadde vært med henne til Blåkulla, og retten anså dette som et av flere sterke bevis mot Kirsten. Ingvild Møm hadde også anklaget sin mor og andre kvinner under forhør, hvilket ble tatt på alvor.⁴⁵ Dette var en viktig årsak til at prosessen

42. Sunde har påpekt at nettopp gjennom trolldomsprosessene hadde indisiebeviset fått innpass i den norske rettspraktiske tankegangen. Det å plassere motparten i pakt med djevelen kunne blant annet også fungere som erstatning for vitnebeviset og tilståelse, som et indisium. (Sunde 2005: 191)

43. Næss 2014: 360.

44. «[...] skal ey heller nogen Wdedisk [udedisk] Menniske eller nogre andre som foruunden ere for nogen wærelig [uærelig] Sag Tyffue Forrædere Troldkarle eller Troldquinder staa til troende [...]». Kong Christian III. Recess (Den Koldingske recess) fra 13/12-1558. Dette ble opprinnelig nevnt i den Københavnske recess av 6/12-1547 (artikkel 8), og ble deretter gjentatt i Den Koldingske recess i 1558. (Den Koldingske recess kan gjenfinnes i Secher 1887).

45. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 24/03 1671, s. 2a–b.

utviklet seg til en kjedeprosess. Utleggelse av andre «trollfolk» under forhør er spesielt noe man finner igjen i saker som omhandlet anklager om djevlepakt og heksesabbat, nettopp fordi myndighetene var ute etter å avsløre medsammensvorne. Dette stod som nevnt i strid med gjeldende lovverk, som presiserte at trollfolk og forbrytere ikke skulle anses som gyldige vitner i en rettsak.

Noe av det mest avgjørende i saken var trolig det faktum at vitnemål og anklager fra barn også ble ansett som gyldige. De fleste av barna trakk tilbake sine anklager før domsslutning, og sorenskriveren påstod at Karen Møm var den eneste som stod «Standhafftelig» ved sin anklage.⁴⁶ Dette burde egentlig ha blitt ansett som et svært tynt bevis mot de mistenkte. Simen Nordsett påstod til og med i sin supplikk til stattholderen at Karen ikke hadde begynt å snakke ut om sine angivelige reiser til Blåkulla før sorenskriveren bestakk henne med penger:

[...] haver Skrивeren Liv Borch, Lensmanden Joen Berger og Hofmanden [d. e. Fogdens Fuldmægtig] Hans Christensen været paa Berger og der ladit dennem [Karen og Ingeborg] examinerit, dog ingen Bekiendelse av dennem bekomb, førend Skrивeren gav dend ene en Penge, som hand igjen til sig tog og sagde at have verit med paa Blok-Koll [...]⁴⁷

Jentenes foreldre reagerte også sterkt på presset og det faktum at anklagene deres ble tatt på alvor i så stor grad. Knud Møm påsto at hans barn «[...] maatte Wære forført til deris bekiendelse», og Gunder Handgaard protesterte mot at «Nogen Umyndigis eller andris ubevislige saggiffuelse paa hans Kvinde oc datter at burde Ansees [tas for god].»⁴⁸ Likevel nevnes Karen flere ganger i tingboka, og ble åpenbart regnet som et av hovedvitnene i denne saken. Det er imidlertid vanskelig å si noe sikkert om den rollen Karen spilte som anklager og vitne, ettersom store deler av kildematerialet er tapt. Det er dermed også vanskelig å si noe om myndighetenes bruk av ledende spørsmål og innholdet i Karens anklager.

Andre vitner ble også bragt frem for retten. Disse vitnene var naboer av de mistenkte, og vitnet kun om dårlige rykter og hendelser de trodde var et resultat av svart magi. Som et av de første vitnene som ble bragt frem for retten i mars 1671, fortalte sognepresten Jens Bundissøn at Ragnhild hadde vært beryktet for trolldomskunster helt siden ungdommen. Et annet vitne kunne på sin side bekrefte at Ragnhild lenge hadde vært beryktet for trolldom i Åmot sogn og påstod at hun hadde forgjort ham med skadelig, svart magi. Det ble også nevnt foran retten at Ragnhilds ektemann lenge hadde hatt lyst til å skille seg fra henne, men at han hadde latt seg overtale til å bli hos henne, hvilket kan minne om kjærlighetsmagi.⁴⁹ Kirsten Møm hadde også blitt anklaget for svart magi av en av sine naboer. Sigr Handgaard påstod foran retten at hun hadde funnet en pose med hår på ovnen sin. Hennes datter, Ingeborg, fortalte da at hun hadde fått en advarsel fra Karen Møm – hvis posen ble i huset over natten ville hun enten dø, eller så skulle alle i huset bli gale.⁵⁰

Drap og skadegjørelse av mennesker og dyr var en alvorlig forbrytelse i samtiden, som det også er i dag. Dette må derfor ha blitt ansett som sterke indisier for å støtte opp om anklagene om blåkullaferd, til tross for at ingenting kunne bevises helt sikkert. Det faktum at hovedanklagene mot de tre dødsdømte kvinnene handlet om barnekidnapping og djevlepakt gjorde saken enda mer alvorlig, ettersom dette ble ansett som et frafall fra Gud og dermed en svært grov synd. Alle de tre kvinnene som hadde blitt dødsdømt under denne

46. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 24/03 1671, s. 2b.

47. Bull 1919: 64 (referert til Simen Nordsetts supplikk til stattholderen).

48. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 23/03 1671, s. 1b.

49. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 22/03 og 24/03 1671, s. 1a, 1b, 2a.

50. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 24/03 1671, s. 2b.

saken, hadde, ifølge retten, inngått en pakt med djevelen og deltatt på hans gjestebud på Blåkulla. Om Ragnhild ble det for eksempel påstått av sorenskriveren at hun hadde «[...] Kaablett og Kaaglitt med dieffuelen, oc saaledes frafalden sin sande Gud, oc omgaaeds med Affguderj oc Troldombs Kunst.», og hun ble således kalt en «Guds forachteer och dieffuelens tilbundne».⁵¹ Hun hadde tilstått å ha vært på Blåkulla minst to ganger, men mente at hun ikke kunne vite helt sikkert hvor mange ganger hun faktisk hadde vært der. Videre fortalte hun at hun hadde brukt sin egen ku som transportmiddel, og at hun hadde fått noe å drikke av djevelen, men ingen mat.⁵² Ingvild Møm hadde på sin side tilstått å ha brukt familiens egen ku som transportmiddel, og hun mente at hun hadde reist til Blåkulla to ganger, både sammen med sin mor og flere av de andre mistenkte. Retten mente dermed at hun, i likhet med Ragnhild, hadde frasagt seg Gud og forbundet seg med djevelen. Hennes mor Kirsten ble også stemplet som en djeveltilbeder og det ble påstått at hun hadde drevet med «groff uChristelige bedriffter».⁵³

Det påfallende her er imidlertid at hverken djevelen eller Blåkulla nevnes i lokalbefolkningens vitnemål og anklager, slik det er ført i tingboka. Bare av de rettslige myndighetene og prestene ble djevelen satt eksplisitt i fokus. Det er altså vanskelig å vite om alle involverte parter hadde den samme kjennskapen til forestillingene om Blåkulla, eller om disse forestillingene ble presset på dem av de rettslige og geistlige myndighetene. Hadde myndighetene, i sin iver etter å påvise en djevelpakt, stilt ledende spørsmål og ført sine egne forestillinger over på de anklagede kvinnene? De anklagede ble tross alt også utsatt for både fysisk og psykisk press, som jeg vil komme tilbake til nedenfor.

Det er tydelig at jentenes anklager ble tatt på sterkeste alvor av retten, og at vitnemålene om svart magi og langvarige trolldomsrykter heller ble brukt til å støtte opp rundt anklagene om blåkullaferd. Rykter og skussmål var i denne sammenhengen ofte viktige bevismidler i trolldomssaker. Med et godt skussmål kunne man bevise sin uskyld, ifølge Knutsen. Rykte var lovfestet i de eldre landskapslovene fra middelalderen, men ble ikke nevnt i norsk lovgivning fra 1600-tallet. Likevel ble både rykte og skussmål brukt i trolldomssaker, og hadde ofte avgjørende betydning for om man ble frikjent eller ikke.⁵⁴

Viktigheten av rykte og skussmål i denne saken illustreres tydelig gjennom vitnemålene mot gamle Ragnhild Nordset, hvor det ble påpekt flere ganger at hun hadde hatt et langvarig trolldomsrykte. Det illustreres imidlertid enda mer tydelig i rettssaken mot en annen gammel kone, Marte Berger. Marte hadde et dårlig rykte i bygda og hadde kommet med grove trusler og skjellsord under forhør. Hverken hennes egen sønn eller noen andre ville stille kausjon for henne, og hun hadde blitt utlagt av flere personer.⁵⁵ Til og med Rendalens kapellan hadde vitnet mot henne, om at hun sjelden var å se i kirken og at hun levde «u Kristelig» med sin svigerdatter og sitt barnebarn, med «[...] Svergen og banden [sverging og banning] og Anden Store guds fortørnelse.»⁵⁶ Retten mente derfor at hun stilte seg i et svært mistenkelig lys, og det ble bestemt at hun skulle fengsles inntil de tre andre kvinnene hadde blitt henrettet. Retten håpet på at de dødsdømte kvinnene ville gi mer informasjon om Marte, som kunne gi dem bedre bevis for å felle en dom over henne også.⁵⁷ Dette var, som nevnt, i strid med loven.

51. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 24/03 1671, s. 2a. Når det står at Ragnild hadde «Kaablett og Kaaglitt med dieffuelen», betyr det trolig at man mente at hun hadde bundet seg sammen med og samtalt med djevelen.

52. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 24/03 1671, s. 2a.

53. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 24/03 1671, s. 2b.

54. Knutsen 1998: 55.

55. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 24/03 1671: 2b, 3a.

56. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 24/03 1671: 1b.

57. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 24/03 1671: 2b, 3a.

Det faktum at Marte ikke hadde bekjent til anklagene som var rettet mot henne, var trolig det som reddet henne fra en dødsdom. Under trolldomsprosesser var det svært viktig for retten å få en tilståelse fra den anklagede, nettopp fordi bevisførselen var så problematisk.⁵⁸ Ifølge sorenskriveren hadde de dødsdømte kvinnene bekjent, i hvert fall to av dem. Om Ragnhild ble det påstått at hun ikke mente at hun hadde gjort noen onde gjerninger mot naboer, men at hun hadde bekjent til sine blåkullareiser. Ingvild hadde ifølge retten også bekjent helt frivillig, foran sognepresten.⁵⁹ Det er likevel ikke mulig å bedømme, ut ifra dette kildematerialet, om retten mente at Kirsten hadde tilstått eller ikke. Retten kan dermed ha dømt henne på grunnlag av de ellers «sterke» bevisene, nemlig påstanden om at hun hadde ført alle sine fire barn til Blåkulla – som de også alle fire hadde anklaget henne for – og den alvorlige anklagen om svart magi fra en av hennes naboer.⁶⁰ På den andre siden påpekte retten at det ikke kunne felles noen dom over de andre mistenkte, ettersom de hadde benektet alt, og det virker dermed som om de så på det som nødvendig med en bekjennelse for å avsi dødsdom.⁶¹ Dette kan også betraktet som en implisitt innrømmelse av at barnas anklager og vitneprov ikke var tilstrekkelig som lovlig bevis.

Ifølge Simen Nordsett var imidlertid forholdene noe annerledes under rettssaken i mars. Han mente at ingen av kvinnene hadde tilstått, og at de derfor hadde blitt dømt til døden på et ugyldig grunnlag: «Nogen Stund derefter [mars 1671] komb Laugmanden Jens Bang til Tings, og da alle igjen blev fremkaldte, og *ingen bekiendte* uden alene de tvende [to] umyndige Pigeboørn [...]»⁶² Trolig tilsto kvinnene som en følge av press under et forhør som fant sted før rettssaken i mars, men nektet å tilstå når de ble stilt for retten igjen. Dette blir også presisert av sorenskriveren i tingboka: «For Rættten oc bleff frembragtt de beschylte Personer [...] oc *Ingen aff dennem nu Kundet faa til Ret bekiendelse* undtagen den første opdager oc lille Pige Karen Møm, som reputedede self sin bekiendelse oc sagde den santt at være.»⁶³ I kvinnenes dødsdom ble imidlertid ikke dette nevnt, og det ble altså ikke tatt hensyn til at kvinnene hadde trukket tilbake sine bekjennelser.

Fysiske og psykiske pressmidler

Nettopp fordi en tilståelse var det viktigste grunnlaget for domfellelse, var det heller ikke uvanlig å gå langt for å presse frem en tilståelse fra de mistenkte. Danmark-Norge hadde egentlig klare lovregler for bruk av tortur; det kunne i teorien kun brukes etter avsagt dødsdom, og skulle bare brukes for å få navn på medsammensvorne. Tortur skulle altså ikke anvendes for å presse frem tilståelser og skulle i teorien kun brukes i forbindelse med majestetsforbrytelser og forræderi. Trolldom og djevlepakt ble imidlertid uoffisielt ofte sett på som unntaksforbrytelser (*crimen exceptum*) – altså, forbrytelser som var så alvorlige at det kunne rettferdiggjøre unntak fra loven – og tortur ble derfor gjerne brukt uansett for å presse frem tilståelser og få navn på medsammensvorne. Det ble også ofte brukt *før* avsagt dom.⁶⁴ Under de svenske prosessene ble også rettslige regler om vitneprov, bevisvurdering og bruk av tortur sett bort fra i høy grad. Ankarloo har i denne sammenhengen påpekt at: «Den berättigade avsky man kände inför sådana omänskligheter [...] motiverade dödsstraff redan vid halv eller ofullständig bevisning. Eftersom trolldom i doktrinen var kopplad till (divin)

58. Knutsen 1998: 60.

59. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 24/03 1671: 2a, 2b.

60. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 24/03 1671: 2b.

61. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 24/03 1671: 3a.

62. Bull 1919: 64 (referert til Simen Nordsetts supplikk til stattholderen). Min uthevelse av skrift i sitatet.

63. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 22/03 1671: 1a. Min uthevelse av skrift i sitatet.

64. Næss 1982: 206–208; Knutsen 1998: 54, 57–58; Næss 2014: 362. Unntaksforbrytelser, eller *crimen exceptum*, var forbrytelser som ble sett på som så alvorlige at det kunne rettferdiggjøre unntak fra loven med hensyn til bevisvurdering.

majestätsförbrytelse, var dessa undantagsregler här tillämpliga.»⁶⁵ Dette prinsippet hadde imidlertid ikke blitt formalisert i hverken det norske eller det svenske lovverket.

Fordi det i teorien var ulovlig med tortur, er det ikke alltid eksplisitte angivelser av dette i kildene heller. Det er derfor nødvendig å være bevisst på implisitte angivelser i kildematerialet, for eksempel det faktum at flere personer trakk tilbake bekjennelsene sine i etterkant av forhørene. Dette kan indikere at de ble presset fysisk og/eller psykisk til å bekjenne det forhørslederne ville høre. Gjennom Simen Nordsetts supplikk til stattholderen får man imidlertid et unikt innblikk i saken fra allmuens perspektiv, og det er mulig å finne eksplisitt informasjon om at press faktisk ble anvendt mot de mistenkte.

Simen påstår først og fremst at Karen og Ingeborg måtte gå igjennom flere forhør med de lokale myndighetene og lagmannen. Under disse forhørene ble de bestukket med penger av sorenskriveren og presset til å fortelle om Blåkulla. De ble som nevnt også plassert under overvåkning av hjelpepresten Oluff Jenssøn på Aamot prestegård over en lang tidsperiode, uten mulighet til å reise hjem til familien sin.⁶⁶ Under et forhør, trolig i løpet av høsten 1670, ble Knud Møms og Simen Nordsetts barn også utsatt for en slags test som trolig skulle fungere som en skremselsstrategi. Simen forteller at fogden under dette forhøret hadde et slags kompass eller ur, som han viste barna og sa «Klemb [klem til] og læg din Finger paa dend; røren dend sig, da er du skyldig.»⁶⁷ Om sin svigermor, Ragnhild Nordsett, fortalte han at hun var over 80 år gammel og «[...] nærmere død end levende af Rædsel [...]» under forhør, og at hun ikke visste hva hun hadde sagt ja til.⁶⁸

Andre skremselsstrategier ble ifølge Simen også brukt. Flere av de anklagede, inkludert Simen selv og hans sønner, hadde blitt truet med tortur. Lensmannen og fogdens fullmektig hadde truet med å sette på dem håndjern, og alle hans tre sønner ble truet med strekkbenk. To av sønnene hadde også blitt fratatt alle klærne og truet med en falsk bød-del som ville halshugge dem. Presten Niels Friis hadde deretter sagt at boddelen ville la dem være om de tilsto. En av sønnene hans ble utsatt for virkelig tortur også, ifølge Simen – han ble slått flere ganger i ansiktet, helt til han begynte å blø, og ble plassert i et hull med håndjern på.⁶⁹

I tingboka har sorenskriveren også notert seg noen av Simens klager, dog i en noe mildere tone enn i supplikken. Under rettssaken som fant sted i mars 1671 har sorenskriveren notert at Simen protesterte mot myndighetenes bruk av trusler for å presse frem bekjennelser. Han hadde påstått at både Ragnhild og alle hans sønner hadde blitt truet med tortur for å bekjenne. Lagretten hadde deretter svart at Ragnhild hadde bekjent helt frivillig, hvilket Simen overraskende nok kunne si seg enig i, ifølge sorenskriveren. Han stod likevel fortsatt fast på at hans sønner hadde blitt utsatt for sterkt press. Knud Møm påstod som nevnt også at hans barn måtte ha blitt «forført» til å bekjenne.⁷⁰

Påstanden om at Ragnhilds bekjennelse fant sted uten tvang er imidlertid mulig å diskutere. Det er først og fremst ingen tvil om at hun tilsto i en atmosfære av psykisk press. Dette bekreftes både av hennes høye alder og av Simens påstand om at hun var svært redd. Når det gjelder fysisk tvang, er informasjonen litt mindre sikker. Sorenskriveren påsto at hun hadde blitt anklaget av Karen og Iver Møm, og at hun da først hadde nektet, men deretter bekjent og vitnet på andre. Dette kan være implisitt informasjon om at tortur ble brukt – det

65. Ankarloo 1971: 243.

66. Bull 1919: 60 (referert til Simen Nordsetts supplikk til stattholderen); Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 04/07 1671, s. 9a.

67. Bull 1919: 64 (referert til Simen Nordsetts supplikk til stattholderen).

68. Bull 1919: 64 (referert til Simen Nordsetts supplikk til stattholderen).

69. Bull 1919: 64 (referert til Simen Nordsetts supplikk til stattholderen).

70. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 23/03 1671, s. 1b.

er i alle fall liten tvil om at hun ble utsatt for en eller annen form for press. Det blir deretter presisert at Ragnhild hadde gitt en «Utiltvungen och SelffWillige» bekjennelse, og at hun [...] io effter Slig Sin Egen bekiendelse haffr Kaablett oc Kaaglitt med dieffuelen [...].»⁷¹ Dette blir også senere bekreftet i Overhoffrettens ekstraktprotokoll, etter at saken hadde blitt anket, hvor det står at: «Ragnhild Nordsett friwillig uden tuang første gang haffde bekiendtt, (endog siden benected).»⁷² Det er likevel tvilsomt at denne bekjennelsen var helt «utviltvungen», og det er viktig å være bevisst på at det vi i dag kategoriserer som pressmidler ikke nødvendigvis ble sett på som press på 1600-tallet.

Retten mente at Ragnhild burde halshugges for så å brennes på bålet – hvilket var en mildere dom enn den vanlige bålstraffen i Norge, der de dømte ble brent levende – men at hun burde gjennomgå tortur først. Torturen hadde som mål å bekrefte Ragnhilds angivelse av sine medsammensvorne, samt undersøke om hun hadde noe mer å tilstå. Hvis hun hadde det, skulle hun brennes levende. Myndighetene gikk på denne måten utenfor lovverket igjen, ved å tillate tortur for å presse frem en videre tilståelse. Det faktum at Ragnhild blant annet hadde angitt sin egen datter og tre av sine barnebarn som medsammensvorne, er også et klart bevis på at hun ble presset.⁷³

Om Kirsten ble det påpekt at hun burde gjennomgå et pinlig forhør og deretter brennes på bålet. Det er imidlertid ikke nok informasjon her til å slå fast om hun i det hele tatt hadde forsøkt å nekte på noe, om hun hadde tilstått og om dette i såfall hadde skjedd under press. Kirstens stemme er helt stille i tingboka. Hvis det hadde være noe informasjon om at Kirsten hadde forsøkt å nekte på anklagene først, kunne man antatt at hun hadde blitt presset til å bekjenne. Det er i det hele tatt ikke vanskelig å tenke seg at disse kvinnene hadde blitt presset til sine tilståelser, når tilståelsene inneholdt en så stor grad av demonologisk innhold. Alle anklagene fra lokalbefolkningen handlet om dårlige rykter og svart magi, men retten la likevel størst vekt på djevelpakt og Blåkulla. Dette kan bety at det også var denne informasjonen de var mest ute etter å få frem i en bekjennelse. Det faktum at de presset barna hardt for å få dem til å snakke om Blåkulla, antyder også dette.

Et godt eksempel på en av de anklagede som ble presset hardt psykisk, var Kirstins datter, Ingvild. Hjelpepresten Oluff Jenssøn fortalte for retten i juli 1671 at han hadde besøkt Ingvild flere ganger da hun satt i fengsel, men at han ikke hadde klart å få henne til å bekjenne. Sannsynligvis skjedde dette en gang mellom sommeren 1670 og mars 1671, etter som sorenskriveren påsto at hun hadde tilstått i mars. Oluff fortalte at han hadde sendt bud etter henne en dag og fikk henne inn til sitt private kammer på prestegården, hvor han endelig klarte å få henne til å tilstå. Han fortalte at hun «Skalff og Røstede» og at han «ved guds ord hende formanede sig at omvende». Etter sin bekjennelse var hun ifølge Oluff «[...] vell tilfrids och bad børnene schulde læse Schrifftrbønnen for hende [...].»⁷⁴ Det er tydelig at hun var under stort press, og at både Oluffs formaninger og fengselsoppholdet kan ha hatt en innvirkning på hennes mentale tilstand. Sorenskriveren påstod likevel under rettsaken i mars at hun hadde bekjent helt frivillig.⁷⁵

I Overhoffrettens ekstraktprotokoll og i Høyesteretts voteringsprotokoll er det imidlertid ingen tvil om at ulovlig press hadde funnet sted under forhørene. I Overhoffrettens ekstraktprotokoll ble det påpekt at barna og de anklagede hadde blitt «Lochet och Thuungen» til å snakke om ting de ikke forstod, og at ulovlige midler hadde blitt brukt for å presse

71. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 24/03 1671: 2a.

72. Overhoffrettens ekstraktprotokoll nr. 238, 1673: 121b.

73. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 24/03 1671: 2a.

74. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 04/07 1671: 9a.

75. Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 24/03 1671: 2b.

frem bekjennelser. Det ble også påpekt igjen at de anklagede hadde trukket tilbake alle bekjennelsene sine og at de hadde blitt truet med tortur til å avgi de første bekjennelsene.⁷⁶

Næss har hevdet at «Torturerte trollfolk bekreftet som regel alle punkter i tiltalen. I den ene prosess etter den andre kunne dommeren slå fast at tiltalte hadde utøvet maleficium, inngått pakt med djevelen og deltatt på sabbat [...] Det var tvang som førte til at tiltalte bekjente [...]»⁷⁷ Med dette mener han ikke at bruken av tortur var en direkte årsak til trolldomsprosesser, men at trolldomsprosesser hadde et mindre omfang der tortur ikke ble anvendt. Sunde har også påstått nettopp dette; at uten bruk av tortur, eller trusler om bruk av tortur, var det vanskelig å få noen til å tilstå anklagene om trolldom.⁷⁸ Det kan med rette hevdes at dette også var tilfellet for de mistenkte personene i Rendalen. Både truslene om tortur og den faktiske torturen har uten tvil hatt innvirkning på sakens utforming. Det psykiske presset burde heller ikke undervurderes. Barnas lange opphold på prestegården har med stor sannsynlighet hatt en avgjørende effekt på deres psyke, både i form av redsel og skyldfølelse. Det er ikke usannsynlig at Oluff brukte store deler av dagene på å lære barna om gud og djevelen, og alt som ventet dem i helvetet hvis de ikke ville bekjenne og stå fast ved sine anklager. De mange forhørene må også ha satt sitt preg på både barna og de andre mistenkte, samt de overnevnte teknikkene som ble brukt for å få dem til å snakke mer – bestikkelse, overtaling og ulike skremselsstrategier.

Bruken av pressmidler ble imidlertid kun muliggjort ved at de rettslige myndighetene godtok det, og den personlige faktor hos spesielt lagmannen var på denne måten avgjørende.

Enkeltpersoners makt

Den iherdige innsatsen som ble lagt ned av både prestene og rettsmyndighetene for å bevise at djeveldyrkelse hadde funnet sted, hadde stor betydning for sakens utforming og førte til at en stor kjedeprosess utviklet seg i Rendalen. Det at denne saken endte med full frifinnelse og straff av både sorenskriveren, fogden og lagmannen, illustrerer på den andre siden hvorfor norske trolldomsprosesser gradvis tok slutt i løpet av siste halvdel av 1600-tallet. Det hadde ikke tidligere vært unormalt å bevege seg utenfor lovverket i trolldomssaker. Det var først da denne rettslige praksisen endret seg og dommerne begynte å være mer bokstavtro til lovverket at trolldomsprosessene gradvis forsvant fra det norske rettssystemet.⁷⁹

I en slik brytningstid er det ingen tvil om at enkeltpersoner ofte kunne ha avgjørende betydning for utfallet av en sak. Som nevnt ovenfor har Hagen argumentert for at lagmannen Mandrup P. Schønnebøl hadde en helt avgjørende rolle under trolldomsprosessene i Finnmark, da han frikjente flere kvinner og barn som hadde blitt dødsdømt av den lokale retten. Hvis Schønnebøl hadde vært enig i dommene som ble avsagt av den lokale retten, ville ikke disse personene blitt frikjente.

På samme måte hadde også lagmann Jens Bang en viktig rolle under trolldomsprosessen i Rendalen. I motsetning til Schønnebøl godtok han ulovlig tortur og ulovlige vitneprov som grunnlag for dom, og utøvde en lite kritisk bevisvurdering. Bang er dermed et slags moteksempel til Schønnebøl. Sorenskriveren Liv Borch mente på sin side at han hadde

76. Overhoffrettens ekstraktprotokoll nr. 238, 1673: 121a.

77. Næss 1982: 206.

78. Sunde 2005: 194.

79. Se blant annet Næss 1982: 267; Gilje 2003: 242, 246; Willumsen 2013: 367; Næss 2014: 360–65; Hagen 2015: 2, 17, 19. Knutsen har i sin artikkel «Trolldomsprosessenes opphør i Skandinavia» fra 2005 (se litteraturliste) også diskutert ulike fremtredende teorier for hvorfor trolldomsprosessene tok slutt i Skandinavia. På side 601–604 diskuterer han teorien om strengere bevisregler i retten og profesjonaliseringen av dommerstanden. Han påpeker at denne teorien har fått stor støtte i den historiske forskningen.

dømt så godt han kunne i en så vanskelig sak, og påpekte at han selv ikke skulle dømme i slike vanskelige saker alene. Han hadde derfor søkt lagmannens rådgivning.⁸⁰ Dette stemmer overens med Næss sin undersøkelse av norske sorenskrivere på 1600- og 1700-tallet. Han har påpekt at sorenskrivere ikke behersket alle lovfortolkninger like bra. Selv om deres kompetanse ble bedre fra og med midten av 1600-tallet, var forholdene noe annerledes i trolldomssaker, ifølge Næss. Sorenskriverne forsøkte ofte å forsterke det juridiske grunnlaget for dødsdommer ved å henvise til for eksempel bibelen, og de godtok ofte tilståelser fra anklagede som hadde blitt utsatt for ulovlig tortur. Næss mener at dette kan være et tegn på at de ikke hadde fått nok relevant utdanning og veiledning i forbindelse med vanskelige saker.⁸¹ Sunde har også påpekt nettopp dette, og mener at det juridiske nivået i underrettene i høy grad var personavhengig, ettersom sorenskriveren som regel ikke hadde noe annen juridisk kompetanse enn den de hadde tilegnet seg gjennom sin egen rettspraksis.⁸² Den første dommen i Rendalen ble derfor avsagt med Bangs rådføring, og deretter, under rettssaken i juli 1671, dømte lagmannen selv.⁸³

Lagmann Christen Jensen står på sin side igjen som en slags reddende engel, som krevde en rettferdig dom og bidro til at de dødsdømte kvinnene ble frikjente. Han fremstår, i likhet med Schønnebøl, som en mer kritisk og legalistisk lagmann. I sitt skriftlige innlegg til Høyesterett henviste han blant annet til loven og påpekte at: «Ingen maa Sag gifuis paa ære Lif eller goeds Vden [uten] loulig beuiis.»⁸⁴ Det var nettopp denne holdningen som begynte å bli rådende blant høyere dommere, inkludert lagmenn, under andre halvdel av 1600-tallet. Det har derfor blitt påstått at lagmennene fikk en viktig betydning for utfallene av flere norske trolldomsprosesser på 1600-tallet, fordi flere saker ble behandlet på lagtinget eller med lagmannens rådføring, og fordi lagmennene stadig oftere utøvde strengere bevisførsel enn underrettene.⁸⁵ Underrettsdommerne innrettet seg også gradvis etter overrettenes rettspraksis, ifølge Sunde, hvilket førte til stadig færre domfelling i trolldomssaker.⁸⁶

Lagmann Bangs holdning til bevisvurdering og bruk av pressmidler i Rendalen-saken ble på flere måter altså avgjørende. Kanskje trolldomsprosessen i Rendalen hadde blitt stoppet langt tidligere dersom han ikke var lagmann i denne perioden?

Konklusjon

For moderne øyne kan trolldomsprosessen i Rendalen på flere måter virke uforståelig. Myndighetenes bruk av fysisk og psykisk press samt ulike skremselsstrategier og bestikkelser for å få barna og de mistenkte til å snakke om en potensiell djeveldyrkelse, er utenkelig i dagens moderne, vestlige samfunn. Det er imidlertid nødvendig å ta av seg de moderne brillene når man skal forsøke å forstå en sak som dette. Troen på trolldom og djevelen var en selvfølge i 1600-tallets Danmark-Norge, og det er derfor viktig å presisere at det ikke nødvendigvis var bemerkelsesverdig at myndighetene tok jentenes anklager på alvor. Det at disse jentene anklaget flere personer for djevlepakt – og dermed et frafall fra Gud – og samtidig påsto at de selv og flere andre barn hadde blitt involvert i denne forbrytelsen, gjorde at saken ble desto mer alvorlig enn en vanlig trolldomssak. Dersom både lagmannen og de

80. Høyesteretts domprotokoll 1674, s. 831a.

81. Næss 1991: 46–68.

82. Sunde 2005: 202.

83. Høyesteretts domprotokoll 1674, s. 831a.

84. Høyesteretts domprotokoll 1674, s. 823b.

85. Se Næss 1982: 267–68; Næss 2014: 360–62.

86. Sunde 2005: 193, 205.

lokale myndighetene i tillegg hadde hørt rykter om trolldomsprosessene i Sverige, er det nærliggende å tro at de nettopp av denne årsaken også mente at saken var alvorlig.

Det var i lang tid heller ikke uvanlig å gå utenfor gjeldende lovverk i trolldomssaker, og det er dermed ikke sikkert at de involverte rettsmyndighetene og prestene mente at de gjorde noe galt, men dette var en brytningstid – en tid da noen dommere fortsatt holdt fast på eldre rettspraksis, og noen førte en praksis som var mer bokstavtro til lovverket. Som vi har sett ovenfor, fikk enkeltpersoner på denne måten ofte stor betydning for utfallet av en sak, ettersom noen dommere var mer juridisk profesjonelle enn andre. Lagmannen Jens Bang hadde i denne sammenhengen uten tvil en viktig rolle i Rendalen, og det kan til og med hevdes at en kjedeprosess aldri ville utviklet seg hvis de ulovlige rettslige metodene hadde blitt bannlyst fra starten av.

Etter at saken ble anket er imidlertid endringen i norsk rettspraksis langt mer tydelig. Lagmannen, sorenskriveren og fogden som var involverte i Rendalen-saken, ble alle straffet for ulovlige handlinger og ulovlig dom, og de dødsdømte kvinnene ble frikjente. Det er ikke sikkert at dette hadde vært tilfellet 50 eller 100 år tidligere. Trolldomsprosessen i Rendalen står på denne måten igjen som et tydelig eksempel på hvorfor trolldomsprosesser gradvis forsvant fra norske straffesaker.

Kilder og litteratur

Utrykte kilder:

Riksarkivet i Danmark:

Høyesteretts domprotokoll nr. 7, 1674 (s. 820a–832a).

<https://media.digitalarkivet.no/view/36278/66?indexing=>

Høyesteretts voteringsprotokoll nr. 12, 1674 (s. 152a–154b).

<https://media.digitalarkivet.no/view/36074/10?indexing=>

Riksarkivet i Oslo:

Overhoffrettens ekstraktprotokoll nr. 238, 1671–74 (s. 121a–121b).

<https://media.digitalarkivet.no/view/36005/127?indexing=>

Statsarkivet i Hamar:

Tingbok nr. 10 for Solør og Østerdalen sorenskriveri, 1671 (s. 1a–3a, 9a–9b).

<https://media.digitalarkivet.no/view/28892/3>

Trykte kilder:

Kröningssvärd, Carl G. (1972). *Blåkullefärderna: eller Handlingar om trolldomsväsendet i Dalarne, åren 1668–1673. Ny och tillökad uppl.* Rediviva.

Magnus, Olaus. (1909). *Historia om de nordiska folken II.* Michaelisgillet.

Secher, Vilhelm A. (1887). *Corpus constitutionum Daniæ. Forordningar og recesser og andre kongelige brev, Danmarks lovgivning vedkommende 1558–1660.* (Bind 1) Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie.

Nettbaserte kilder:

Trolldomsarkivet. Norsk Folkeminnesamling, Universitetet i Oslo.

<https://www.trolldomsarkivet.uio.no/perl/ikos/visprosess.cgi?prosessid=134>

Litteratur:

Ankarloo, Bengt. (1971). *Trolldomsprocesserna i Sverige.* Nordiska bokhandeln.

Ankarloo, Bengt. (1987). Sverige: det stora oväsendet 1668–76. I B. Ankarloo & G. Henningsen (red.) *Häxor-nas Europa 1400–1700: historiska och antropologiska studier.* (Bind 13, s. 248–275). Nordiska Bokhandeln.

- Bull, Jacob B. (1919). *Rendalen: dens historie og bebyggelse*. (Bind. 2). Gyldendal Norsk forlag.
- Gilje, Nils. (2003). *Heksen og humanisten. Anne Pedersdotter og Absalon Pederssøn Beyer – en historie om magi og trolldom i Bergen på 1500-tallet*. Fagbokforlaget.
- Graver, Hans Petter. (2019, 19. september). Lagmannen som stoppet hekseprosessene. *Juridika*.
<https://juridika.no/innsikt/jussens-helter-lagmannen-som-stoppet-hekseprosessene>
- Hagen, Rune Blix. (2013). Witchcraft Criminality and Witchcraft Research in the Nordic Countries. I Levack, Brian (red.) *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe and Colonial America*. (s. 375–392). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199578160.013.0022>
- Hagen, Rune Blix. (2015). «Ingen udediske mennesker skal stå til troende». Lagmannsdømming i nordnorske trolldomssaker 1647–1680. *Heimen* 52(2), s. 148–166. <https://doi.org/10.18261/ISSN1894-3195-2015-02-06>
- Knutsen, Gunnar W. (1998). *Trolldomsprosessene på Østlandet: En kulturhistorisk undersøkelse*. Tingbokprosjektet.
- Knutsen, Gunnar W. (2005). Trolldomsprosessenes opphør i Skandinavia. *Historisk Tidsskrift*, 84(4), s. 593–611. <https://doi.org/10.18261/ISSN1504-2944-2005-04-04>
- Kruse, Arne & Willumsen, Liv. (2014). Ordet Ballvollen knytt til transnasjonal overføring av idéar. *Historisk tidsskrift*, 93(3), s. 407–423. <https://doi.org/10.18261/ISSN1504-2944-2014-03-04>
- Lennersand, Marie & Oja, Linda. (2006). *Livet går vidare. Älvdalen och Rättvik efter de stora häxprocesserna 1668–1671*. Gidlunds förlag.
- Levack, Brian P. (2016). *The Witch-Hunt in Early Modern Europe*. (4. Utg). Routledge.
- Næss, Hans Eyvind. (1982). *Trolldomsprosessene i Norge på 1500–1600-tallet: en retts- og sosialhistorisk undersøkelse*. Universitetsforlaget.
- Næss, Hans Eyvind. (1991). *For rett og rettferdighet i 400 år. Sorenskriverne i Norge 1591–1991*. Fabritius Forlag.
- Næss, Hans Eyvind. (2014). *Fiat Justitia! Lagmennene i Norge 1607–1797*. Riksarkivet.
- Sunde, Jørn Ø. (2005). *Speculum Legale – rettsspegele*. Fagbokforlaget.
- Sörlin, Per. (2006). MORA WITCHES. I Richard M. Golden (red.) *Encyclopedia of Witchcraft, the Western Tradition*. (Vol 3, s. 783–785). ABC-CLIO.
- Tamm, Ditlev & Johansen, Jens C. V. (1994). Retssystemerne i Norden. I Tønnesson, Kåre (red.) *Rapport 2. Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550–1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet*. (s. 45–61). Universitetet i Oslo.
- Willumsen, Liv Helene. (2013). *Dømt til ild og bål*. Orkana Akademisk.
- Östling, Per-Anders. (2002) *Blåkulla, magi och trolldomsprocesser: en folkloristisk studie av folkliga trosföreställningar och av trolldomsprocesserna inom Svea Hovrätts jurisdiktion 1597–1720*. Etnologiska avdelingen, Uppsala universitet.